

A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében 2009 tavaszán életre hívott 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely (www.20szadhangja.hu) a maga szerény eszközeivel a magyar társadalomkutatás, ezen belül a kvalitatív módszerekkel készült kutatások örökségét kívánja gyarapítani. Műhelyünk összegyűjti, digitalizálja és közkinccsé teszi a kutatók által felajánlott interjúk, dokumentumok, stb. másolatait. A kutatóműhely célja a magyar szociológia „hangzó” örökségének leltárba vétele, a kvalitatív módszereket alkalmazó magyar szociológiai műhelyek történetének feltárása és dokumentálása, valamint új történeti szociológiai kutatások kezdeményezése az összegyűjtött interjúk bázisán. Sorozatunkban egy-egy, már feldolgozott és online elérhető gyűjteményt mutatunk be azzal a nem titkolt céllal, hogy a potenciális új kutatók érdeklődését a gyűjtemény iránt felkeltésük.¹

KOVAI MELINDA²

PATAKI FERENC KUTATÁSI GYŰJTEMÉNYE

Pataki Ferenc 1946-ban kezdte egyetemi tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem történelem-szociológia-filozófia szakán. Bekapcsolódott a népi kollégiumi mozgalomba: tagja volt a Győrffy István Kollégiumnak, 1948-ban a Petőfi Sándor Történetzkollégium igazgatójává nevezték ki, 1949-ben pedig rövid ideig a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (NÉKOSZ) főtitkára volt. Ugyanebben az évben került ki a moszkvai Lenin Pedagógiai Főiskolára, ahol pedagógia–pszichológia szakon szerzett diplomát 1953-ban. Ezután a Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ) agitációs és propaganda osztályát vezette. 1955-ben MTA aspiránsi helyet kapott. Mivel 1956-ban a Petőfi Kör szervezésében és vezetésében is részt vett, a forradalom leverése után csak általános iskolai tanárként tudott elhelyezkedni. 1961-től különböző pedagógiai továbbképző-, illetve kutatóintézmények munkatársaként dolgozott. 1965-ben felvették a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Kutatóintézetébe. 1972-ben az intézet helyettes igazgatójává választották, majd 1975–1993 között, közel 20 éven át ő igazgatta az intézetet. 1967-től oktatott az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, 1984-ben egyetemi tanárrá nevezték ki a szociológia tanszékre. 1998-ban vonult nyugállományba.

1968-ban kandidátusi, 1982-ben a pszichológiai tudományok (akadémiai) doktori fokozatát szerezte meg. 1985-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1990-ben rendes tagjává választották. 1993–96 között az MTA egyik alelnökének választották. Az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályát 1996–2002 között vezette.

Tagja volt a Magyar Pszichológiai Társaságnak, a Szociológiai Társaságnak, az Európai Kísérleti Szociálpszichológiai Társaságnak (European Association of Experimental Social Psychology) és a Nemzetközi Makarenko Társaságnak. 1980–2000 között a Pszichológia című folyóirat szerkesztőbizottságának elnöke volt.

---

¹ A gyűjtemények létrejöttét az OTKA 77566 és 101046, a cikk megírását az OTKA 115644 sz. kutatása támogatta.

² Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Pszichológiai Intézet.

Életpályája és szakmai karrierje önmagában is értékes tudomány- és társadalomtörténeti forrás (Pataki 1998, 2005). Az Archívum rendelkezésére bocsátott anyag 36 *oral history* interjút tartalmaz (gyűjteményszám: 409_14), amelyek 1986 és 1990 között készültek az ún. „TBZ” (*társadalmi beilleszkedési zavarok*) kutatások keretében.

Az elnevezés – *társadalmi beilleszkedési zavarok* – és maga a kutatási projekt is a késő Kádár-korszak jellegzetes produktuma. A devianciák (bűnözés, öngyilkosság, alkoholizmus, drogfogyasztás, nem szervi eredetű mentális betegségek stb.) pusztá létezése, így természetesen kutatása is hosszú évtizedeken át az államszocialista rendszer egyik tabutémájának számított. A devianciák ugyanis a társadalom „rossz” működésének tüneteiként a korabeli pártállam és az akkor (a hetvenes évek végén) formálódó „demokratikus ellenzék” nézőpontjából egyaránt a fennálló társadalmi viszonyok legitimitációját kérdőjelezték meg. Az 1970-es évek végétől azonban a jelenség áttörte a láthatóság küszöbét. A csökkenő életszínvonal és a rendszerideológia morális eróziója egyszerre produkálta a deviáns válságtünetek látványos növekedését és a róluk való többé-kevésbé rendszerkritikus nyilvános vagy fél-nyilvános közbeszédet. Sokkoló statisztikai adatok (például az öngyilkosságok, alkoholisták, erőszakos jellegű bűncselekmények számának meredek emelkedéséről), szociográfiák, dokumentumfilmek, újságcikkek borzolták a kedélyeket és sürgették a probléma átfogó kezelését, de a korabeli szépirodalmat, filmművészetet, az akkor induló underground zenei életet is erősen inspirálták a rendszer lassú korhadásának érzékelt, nyomasztó társadalmi problémák.

Az állami és pártvezetés illetékes szervei egyfajta előremenekülésként úgy döntöttek, hogy egy a problémát hatékonyan kezelő, tudományosan megalapozott társadalompolitika kidolgozása érdekében a deviáns jelenségeket hivatalosan is kiemelt kutatási területté minősítik. A jelenség nyílt szakértői tematizálásával ledőltek az ideológiai tabuk, cserébe viszont a hivatalos politikai hatalom reménykedhetett abban, hogy ezzel semlegesíti az ellenzék leleplező kritikái, figyelemfelhívó civil akciói (elsősorban a hetvenes évek végétől induló SZETA³) nyomában járó közérdeklődést; és abban is, hogy a probléma szakértői feltárása nyomán sikerül hatékony társadalompolitikai intézkedéseket fogantatni, egyúttal demonstrálni a politikai vezetés kompetenciáját és társadalomjobbító szándékait.

Így alakult, hogy 1979-ben jelentős anyagi és adminisztratív támogatással az MTA keretein belül létrehozták a „*Társadalmi beilleszkedési zavarok komplex elemzése*” nevű ún. tárcaszintű főirányt. Koordináló és irányító szerve a Tudományos Tanács volt Pataki Ferenc, Andoroka Rudolf szociológus és Münnich Iván pszichológus vezetésével. A Tanács tagjai több tudományterület elismert képviselői voltak: orvosok, pszichiáterek, szociológusok, közgazdászok, jogászok, pedagógusok, történészek, demográfusok, de akadt köztük író és katona is. A több minisztérium által finanszírozott hosszú távú interdiszciplináris kutatási program feladata, ahogy arra neve is utal, valóban a devianciák (korabeli eufemisztikus kifejezéssel a „társadalmi beilleszkedési zavarok”) jel-

3 A *Szegényeket Támogató Alap* (SZETA) a hetvenes évektől a rendszerváltásig működő ellenzéki civil kezdeményezés volt Solt Otília vezetésével. Fővárosi értelmiségiek egy csoportja képzőművészeti aukciók, neves művészek előadóstjeinek bevételeiből gyűjtött adományokat mélyszegénységben élő, főleg roma családok megsegítésére. Az érintett családok közvetlen támogatásán túl az akciók politikai üzenete a jelenség iránti figyelem felkeltése volt: demonstrálni, hogy a hivatalos ideológia hazudik, Magyarországon egy jelentős réteg él mélyszegénységben, az állami szociálpolitika pedig képtelen kezelni a problémát.

legének, elterjedtségének, okainak feltárása volt nagyszabású empirikus vizsgálatokkal, a külföldi szakirodalom széleskörű feldolgozásával, a jelenség kezelésére alkalmazott külföldi (ide értve a nyugati országokat is) minták tanulmányozásával, majd ezeken alapuló konkrét intézményfejlesztési, szakpolitikai koncepciók kidolgozása volt. A társadalmi beilleszkedési zavarok néven illetett jelenségekhez tartozott az öngyilkosság, a bűnözés, az alkoholizmus, a drogfüggőség, a mentális zavarok, de ide sorolták ezek „előzményeként” a gyermek- és ifjúkori veszélyeztetettség is. A kutatások ezekben az altémákban folytak a Tudományos Tanács koordinációjával.

A tbz kutatási program részben elérte a célját, részben pedig éppen annak ellenkezőjét eredményezte. Ha a hatalom legitimitációs törekvéseit nézzük, a devianciákról való nyilvános szakmai közbeszéd megteremtése és a szaktudományos eredményekre alapozott társadalompolitika megteremtésének szándéka a nyolcvanas években már nem tudta mérsékelni az egyre mélyülő gazdasági és a nyomában járó politikai legitimitációs válság következményeit. A téma a kutatások eredményeinek köszönhetően valóban a korábbinál is jóval nagyobb publicitást kapott, a közvélemény egyre pontosabb adatokon alapuló jelentésekből tudhatta meg, amit addig csak „rossz közérzetként” sejteni lehetett: Az ország világszerte az öngyilkosságok számarányát tekintve, pontosan milyen mértékben növekszik a bűnelkövetés, az alkoholizmus, a mentális betegek és a veszélyeztetett gyerekek, fiatalok száma, hogyan nem képesek kezelni a meglévő intézmények ezeket a tüneteket, majd a nyolcvanas évek második felében még az is kiderült, hogy az általános társadalmi válság a fiatalok körében egy addig nem tapasztalt, új, pusztító devianciához, a drogfogyasztáshoz vezet. A tbz kutatások lehetőséget, és ezzel egyfajta morális minőséget nyújtottak az addig politikailag inkább tartózkodó, közömbös, esetleg kényszerből lojális szakértelmiségieknek, hogy legális keretek között, de hangosan kritizálják a rendszert. Összességében tehát a tbz kutatások inkább a rendszer legitimitációs válságát mélyítették. A rendszerváltást követő utókor szemszögéből nézve viszont ezek a kutatások a hazai társadalomtudományok aranykorát jelentették. A politikai hatalom addig és azóta sem tapasztalt anyagi és intézményi támogatást nyújtott széleskörű empirikus vizsgálatok elkészítésére. A kutatások az óriási közfigyelmet túl konkrét szakpolitikai javaslatok megvalósításához vezettek. Az első öt éves kutatási szakasz eredményei (Andorka–Pataki 1984) alapján hozták létre például kísérleti jelleggel a családsegítő szolgálatok hálózatát és indították el a felsőfokú szociális munkás képzést. A tbz kutatások valóban interdiszciplináris keretekben működtek, lehetővé tették, hogy eltérő területek szakértői (pszichológusok, orvosok, pszichiáterek, szociológusok, közgazdászok, kriminológusok stb.) egymás tapasztalatait és szaktudását felhasználva együtt dolgozzanak. A finanszírozott kutatási lehetőség szakemberek sokaságát mozgósította (köztük olyanokat is, akik addig politikai okokból peremre szorultak), óriási mennyiségű színvonalas publikáció született a különböző altémákban, a kutatások eredményeinek ismertetésére önálló kiadványsorozatot indítottak (az évente három-négy kötettel megjelenő *Társadalmi Beilleszkedési Zavarok Bulletin*), rendszeres konferenciákat és munkaértekezleteket szerveztek különféle szintű politikai döntéshozók bevonásával. A kutatási irány címéhez hűen, mai szemmel nézve valóban szokatlanul komplex módon vizsgálták a devianciák és kísérőjelenségeinek körét: egyszerre kutatták a jelenségek természetét, gyakoriságát, okait és következményeit, kezelésmódjait, és mindezek hazai történetét és nemzetközi kontextusát. Tudománypolitikai szempontból nézve a tbz kutatások az akadémiai kutatóintézetek jelentős anyagi támogatását biztosították. A kortárs visszaemlékezők szerint szinte bármilyen társadalomtudományi kutatás finanszírozási lehetőséghez juthatott (a falukutatástól a zsidó identitás

vizsgálataig) – a „társadalmi beilleszkedési zavarok”, illetve a „társadalmi integráció” tág kategóriának bizonyult, gyakorlatilag lefedte a „társadalmi problémákként” kutatható jelenségek szinte teljes körét.

A kortársak természetesen abban reménykedtek, hogy a demokrácia és a piacgazdaság világában jelentősen csökkennek a „társadalmi beilleszkedési zavarok.” A tapasztalat azonban radikálisan az ellenkezőjét bizonyította, ráadásul úgy, hogy az aktuális politikai hatalom nem került olyan jellegű legitimációs válságba, amelynek nyomán a társadalmi válságjelenségek átfogó kutatását sürgetné egy tudományos megalapozottságú társadalompolitikai program kidolgozásának szándékával. A nyolcvanas években a magyar társadalom bizonyos értelemben többet „tudott” saját magáról és válságtüneteiről, mint a rendszerváltás óta eltelt időszakban bármikor. A rendszerváltás után a tbz „tárcaközi főirány” megszűnt, megváltozott a tudomány finanszírozása, és egyúttal a társadalomtudományok szerepe, működésmódja is. A „társadalmi beilleszkedési zavarok” kifejezés a kilencvenes évek közepére eltűnt a köztudatból és átadta a helyét a más konnotációval rendelkező *devianciának*. Bár a kilencvenes évek „posztmodern” tudományos paradigmáiban divatos volt az „*interdiszciplináris*” kifejezés is, valójában az egyes diszciplínák féltve őrzik határaikat, a kutatók jellemzően egy-egy részterületre specializálódnak és annak pontos el- és körülhatárolásában érdekeltek. Ma már igen nehéz elképzelni olyan tudományos kutatást, amelyben több diszciplína képviselői dolgoznak együtt, és azt is, hogy adott terület fenti értelemben komplex vizsgálata megvalósítható, vagy a szó tudományos és hétköznapi értelmében is kifizetődő lenne.

A „társadalmi beilleszkedési zavarok” kutatása egy korszak jellegzetes produktuma, és ekként maga is társadalomtörténeti forrás, amely speciális jellegéből adódóan igen sokat mondhat a késő Kádár-korszak hatalmi mechanizmusairól, tudományosságáról, vagy egyáltalán nem utolsó sorban arról a társadalomról, amely életre hívta, és amely az interdiszciplináris társadalomtudományi kutatások tükrében jellegzetes módon látja/láttatja önmagát.

Az Archívumban elhelyezett anyag a tbz kutatások keretében készült, azonban a 36 interjú nem a devianciák (azaz a „kiilleszkedés”), hanem azok ellenpólusa, a társadalmi integráció vizsgálatára irányult. Az anyag forrásként szolgálhat a tbz kutatások tudományszociológiai, történeti vizsgálatához, de az eredeti kutatási kontextus és a korabeli kutatási eredmények ismerete nélkül is nagyon izgalmas és sokatmondó. Kiválóan használható „másodelemzésre”, inspirációként vagy csak tájékozódásra bármely kutatáshoz, amely a XX. századi magyar társadalomtörténet „oral history” típusú perspektíváját igényli.

Az interjúk a nyolcvanas évek második felében és közvetlenül a rendszerváltás előtt (1986 és 1990 között) készültek. Az interjúalanyok életkor, nem, foglalkozás szempontjából meglehetősen heterogén mintát alkotnak – ami inkább a forrásanyag előnyére válik. Az interjúk hossza változó (30–150 gépelt oldal között), de elkészítésüknél azonos vezérfonalat használtak, az interjúk a kérdések sorrendjében hasonló narratívát követnek. A kérdések általában az interjúalany társas kapcsolataira vonatkoznak a szó legtágabb értelmében. A beszélgetések egy részletes családtörténettel kezdődnek, az interjúalany legalább a nagyszülőktől, de ha tudomása van róla, távolabbi felmenőktől is visszanyúlva mesél a család különféle ágainak társadalmi helyzetéről, életkörülményeiről, a házasságok motivációiról. Szinte kivétel nélkül az összes interjúban részletes beszámoló olvasható a szülők anyagi helyzetéről, lakóhelyéről, életkörülményeiről, világnézetéről, házasságukról és az interjúalannyal

való kapcsolatokról. A kérdések külön kitérnek az interjúalany szüleinek nevelési elveire, a családi miliőre, szocializációs mintákra, testvérekkel való viszonyra. A következő téma az iskola. Az interjúalanyok általában elég részletesen beszámolnak óvodai, iskolai tapasztalataikról, ide értve az iskolai pályafutást, teljesítményt, az iskola, osztály miliójét, a közösségi életet, a tanárokkal való viszonyt, a gyerekkori társas kapcsolatokat. Az iskolai pályafutás elbeszélése természetesen kiterjed az interjúalany közoktatásban való teljes részvételére: ugyanilyen részletességgel és hasonló szempontok szerint olvasható beszámoló a középiskolai és a főiskolai-egyetemi évekről is (teljesítmény, társas kapcsolatok, barátok, szabadidő eltöltése stb.), kitérve természetesen az adott korszak társadalmi vagy ifjúsági szervezeteiben (cserkészet, KISZ) való részvételre, vagy annak elmaradására. Az interjúk következő kérdéssora az interjúalany szakmai pályafutására vonatkozik, ide értve a pályaválasztás motivációit, a munkahelyeket, a szakmai előmenetel sikereit, kudarcait, főnökeihez, kollégáihoz való viszonyát, felnőttkori barátságait és egyéb társas kapcsolatait. Végül az interjúalanyok beszámolnak saját családjukról, házasságukról, gyerekeikről, saját nevelési elveikről és gyakorlatukról, jelenlegi rokoni, baráti és más társas viszonyaikról.

Az interjúkat többnyire gyakorlott szakemberek készítették, a legtöbb interjú mély, személyes, őszinte és részletes élettörténeti elbeszélés, amely tartalmazza az interjúalany világnézetére, gyakorlati morális elveire, meggyőződéseire való reflexióit a konkrét események, élmények elbeszélésével együtt.

A családtörténeti és a saját életút elbeszélései a 36 interjúban időben és térben is nagy merítést adnak a XX. század magyar társadalomtörténetéből. A heterogén mintában az 1920-as és az 1950-es évek között született férfiak és nők szerepelnek, az interjúalanyok foglalkozás és társadalmi státusz alapján is sokfélék: van köztük például műszaki értelmiségi, szakmunkás, technikus, pap, asztrológus, tanár, vegyész, egyetemi oktató, kutató, bolti eladó, közgazdász, kollégiumi igazgató, államvédelmi besúgó (!), jogász, újságíró.

A kutató a családtörténetek által több generációig követheti végig a társadalmi mobilitási pályákat, családi szocializációs mintákat, habitusok alakulását. Az interjúk külön érdekessége, hogy képet adnak a XX. század különböző korszakainak nevelési elveiről, a gyereknevelés „öröklődő” és adott korhoz kapcsolódó „igazságairól”, ezek konkrét társadalmi kontextusáról, de leginkább arról, hogyan és milyen társadalmi tényezők formálják meg a személyiséget a maga pszichológiai vonásaival, értékvilágával, ambícióival, kapcsolati stratégiáival. A 36 interjú 36 egyedi, személyes élettörténet. A legtöbb szöveg önálló esettanulmány formájában is feldolgozható lenne. Ami az interjúkban mindenképp közös: az interjú készítésének időszaka. Az interjúk „jelene” a nyolcvanas évek végének Magyarországa. Visszatérve a tbz kutatások kontextusára, az interjúalanyok a maguk módján óhatatlanul reflektálnak a korabeli társadalmi viszonyokra. Olykor meglepő az őszinteség, ahogyan a hatalom különféle reprezentánsairól (KISZ-titkár, munkahelyi pártszervek stb.) és a velük való kisebb-nagyobb konfliktusaikról beszélnek. Külön érdekes az egyik interjú, ahol az interjúalany a rendszerváltás utáni időszakra jellemző „hivatalos” morális dilemmák nélkül, de saját élettörténetére és morális érzékére érzékenyen reflektálva meséli el, hogyan szervezték be állambiztonsági ügynököknek és mi motiválta abban, hogy ezt a munkáját lelkiismeretesen végezze. Több interjúban felsejlenek a kiüresedett hivatalos ideológiával párhuzamosan létező, de (az interjúalany jelenében legalább is) jól funkcionáló, sokszor a családi szocializáció során, vagy a korszak „alternatív” nyilvánosságában felépített morális univerzumok (például vallásosság, vallási kisközösségekben, „szektákban” való részvétel, ezotéria).

Az interjúkból 36 embert ismerünk meg a rendszerváltás előtti Magyarországról, és egy évszázad társadalom- és mentalitástörténetét úgy, ahogy ez a 36 ember elmeséli nekünk a rendszerváltás előtti Magyarországon.

HIVATKOZÁSOK

Andorka R. – Pataki F. (szerk.) (1984) *Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon I-II. (Helyzetelemzések és javaslatok; Háttéranyagok)*. Budapest: MTA.

Pataki F. (1998) Töredékes számvetés. In Bodor P. – Pléh Cs. – Lányi G. (szerk.) *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásaiból*. Budapest: Pólya, 190–200.

Pataki F. (2005) *A Nékosz-legenda*. Budapest: Osiris.